Sosyal Bilimler Dergisi / The Journal of Social Sciences

Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi, Yıl: 8, Sayı: 53, Ağustos 2021, s. 113-125

ISSN: 2149-0821 Doi Number: <http://dx.doi.org/10.29228/SOBIDER.52126>

Dr. Öğr. Üyesi Özdemir KARABAY

Amasya Üniversitesi, ozdemirkarabay44@gmail.com

PANDEMİ VE BENZER OLAĞANDIŞI DÖNEMLERDE SANATSAL ÜRETİMLERİN İZLEYİCİYE ULAŞIMI BAĞLAMINDA MEKAN FARKLILIĞI YARATMA

Özet:

Günümüz insanı, modernleşmenin ezikliği ve kent yaşamının sıradan döngüsü içinde kendini soyutlamış, giderek kendine yabancılaşmış buna bağlı olarak doğadan uzaklaşmış ve kendinin de hoşnut olmadığı tamamen yapay bir yaşam biçimi ile adeta kuşatılmış durumdadır. Bundan kurtulabilmek özellikle bireylerin metropollerde beton duvarlar arkasına hapsedilmiş kitleler halindeki yaşam biçimlerinin değiştirilebilmesi ve duyarlılıklarını, farkındalıklarını yeniden kazanabilmesi sanatın, sanatsal üretimlerin günlük yaşama ve yaşam alanlarına girmesi ile mümkün olacaktır. Günümüzde müzeler, sanat galerileri ve sanat evleri kokteyl salonlarına dönüştürülerek belli bir kesime hitap eder duruma getirilmiş, pandemiyle bu alan daha da daraltılmış veya tamamen ortadan kaldırılmış bir vaziyet almış durumdadır. Araştırma çalışmasında, günümüz iletişim teknolojilerinin ve sokak sanatının sanatı nasıl şekillendirdiğinden bahsedilerek pandemi sürecinde sanatçıların kendilerini ifade etme formları örneklendirilmiş ve bu örneklerden yola çıkılarak sanatçıların, Pandemi ve benzer olağandışı dönemlerde izleyici ve ziyaretçileriyle kesintisiz etkileşim için dijital platformların dışında sokak sanatları konsepti içinde daha sağlıklı, daha özgür, daha bağımsız ve en önemlisi sosyal mesafenin rahatlıkla korunacağı kamusal alan olarak tanımlanan AVM, sinema salonu ile büyük mağazaların geniş mekanlarında rahat bir şekilde izleyiciye sunulması ve bu doğrultuda yeni alanlar yaratılması tartışılmıştır. Nitel araştırma yönteminin kullanıldığı araştırma çalışmasında normalleşmenin gecikmesi durumunda faaliyetlerini sürdürebilecekleri yeni koşullar ve

düzenlemeler üzerinde sanatsal üretimlerin izleyiciyle buluşmasını sağlama adına alternatifler de değerlendirilerek sanatçıların ortaya koydukları çözümlere yer verilmiştir.

Anahtar kelimeler: Pandemi, Sanat Eseri, Sergi, Sokak Sanatı

DURING PANDEMICS AND SIMILAR UNUSUAL TIMES IN THE CONTEXT OF ARTISTIC PRODUCTIONS REACHING THE AUDIENCE CREATING SPACE DIFFERENCE

Abstract:

Today's people are isolated from the ordinary cycle of urban life in the slump of modernization, increasingly alienated from themselves, thus alienated from nature and surrounded by a completely artificial life style that they are not satisfied with. It will be possible to get rid of this, especially by changing the lifestyles of individuals imprisoned behind concrete walls in metropolises, and regaining their sensitivities and awareness, with the introduction of art and artistic productions into daily life and living spaces. Today, museums, art galleries and art houses have been transformed into cocktail lounges and have been made to appeal to a certain segment, and this area has been narrowed or completely eliminated with the pandemic. In the research study, how today's communication technologies and street art shape art, the forms of self-expression of artists during the pandemic process are exemplified, and based on these examples, artists are healthier, freer, more independent and independent within the concept of street arts, apart from digital platforms, for uninterrupted interaction with their audience and visitors. Most importantly, it was discussed that the shopping mall, which is defined as the public space where social distance can be easily maintained, is presented to the audience in the wide spaces of the movie theater and large stores, and new spaces are created in this direction. In the research study, in which the qualitative research method is used, alternatives are also evaluated in order to ensure that artistic productions meet the audience on new conditions and arrangements in which they can continue their activities in case of delay in normalization, and the solutions put forward by the artists are included.

Keywords: Pandemic, Artwork, Exhibition, Street Art

GİRİŞ

Çağımızda teknolojik ilerlemelerle paralel bir şekilde gelişme gösteren sanatsal üretimlerin sunumu ve buna bağlı olarak üretimlerin izleyiciye ulaşımı son zamanlarda inanılmaz bir şekilde gelişme kaydetmiş, yeni medya araçlarının kullanımıyla bu hız iki katına çıkmıştır. Özellikle teknolojideki gelişmeler o kadar hızlı yaşanmaktadır ki bu hıza insanoğlu yetişmekte zorluk çeker duruma gelmiştir. Konuyu somut bir örnekle detaylandırarak olursak; geçtiğimiz günlerde Metro Türkiye mağazalar zinciri, mağazalarında “temassız ve hızlı dijital çözüm” adı altında “Metro Fast” uygulamasını başlattı. Metro Türkiye CEO’su Sinem Türlü konuyla ilgili olarak, “Temassız ve hızlı dijital çözüm Metro Fast’le kasa kuyruğunu ortadan kaldırarak fiziksel ortamda dijital alışveriş deneyimi sağladık. Müşteriler ürünlerin ödemesini alışveriş sepetinden çıkarmadan yapabiliyor” diyerek teknolojideki hızlı gelişmenin hangi boyutlara

ulaştığını gözler önüne seriyor (Güngör, 2021). Ne var ki sanatta dijitalleşmenin topluma ve özellikle sanatseverlere sağladığı avantajlar ve bunun getirdiği yeniliklere bağlı olumlu hava pandemiyle bir anda etkisini kaybederek nötr duruma düştü. Pek çok belirsizliği içinde barındıran bu süreç, en temel özelliklerinden biri insanları kamusal alanlarda bir araya getirmek olan sanat dünyasını da derinden sarstı.(Ece,2020:883) 2019 Aralık ayında ortaya çıkan ve yaşamı bir anda altüst eden yeni Koronavirüs (Covid-19) salgını sanatsal üretimlerin sunumu üzerinde olumsuz etkisini yavaş yavaş göstermeye başladı ve insanları farklı mekan arayışına sürükledi. Tüm dünyanın sağlığını etkileyen pandemi ile normal dediğimiz günlük yaşamımızla birlikte sanat hayatımız içindeki rutinlerimiz bile aniden anormal bir hale dönüşmeye başladı. Covid-19 pandemisi toplumda olumsuz pek çok sonuçların yaşanmasına neden olurken bu olumsuzluk daha çok ekonomide ve eğitimde yaşanmış gibi görünse de bu dönemde yürütülen birçok araştırma, Türkiye’de Kovid-19 salgınından ekonomik olarak en çok etkilenenler arasında sanatın ve bu sektörün içinde faaliyet gösterenlerin geldiğini net bir şekilde ortaya koydu. Konuyla ilgili görüş belirten Anna Laudel Galeri Direktörü Ferhat Yeter, Bu dönemde sıkıntıda olan toplumun en çok kültür ve sanata ihtiyacı olduğunu ve sanat sektörünün hemen alternatif içerikler üretmeye başladığını söyledi. (URL.6).

Günümüzde Pandemiden Etkilenen Sanatçıların Çözüm Arayışları

Sanatçılar, kısıtlı malzeme ve ortamlardaki üretimlerini, izleyiciyle buluşturmak için bu dönemde dijital teknolojik araçlardan daha yoğun bir şekilde yararlanmaya başladılar. Geçmiş dönemlerde de olduğu gibi her yeni olağan dışı durumda muhataplar kendi içerisinde çözüm üretme adına tedbirler alır ve bu bağlamda yeni projeler üreterek bu girdaptan çıkmaya çalışır. Sanatçının üretim yapması ve bunu fiziksel bir mekândan alıp sokak sanatları çerçevesinde değerlendirip daha sağlıklı, geniş, özgür ve bağımsız bir şekilde izleyiciye sunması da böyle bir dönemin çözüm arayışının sonucunda oluşmuştur.

Müzelerin, galerilerin ve birçok sergi mekanının kapalı olduğu ve arşivlerini online olarak gösterime sunduğu bir dönemde sanatçılar da alternatifler geliştirmek adına kendi sergileme çözümlerini ortaya koymaktadır. Bu anlamda dikkat çeken sanatçılardan bir tanesi de Tuğberk Selçuk’tur. Sanatçı daha önce birçok farklı ülkede sergi açmış ve daha çok mekâna özgü kavramsal heykel ve resimlerini sergileme imkânı bulmuştur. Bu yıl nisan ayında Sofya’da, mayıs ayında ise Cenevre’de açmayı planladığı sergileri Covid-19 sebebiyle ertelenince, çalışmalarını pandemi sürecinde dahi 7/24 açık olan eczanelerde ‘Sadece Eczanelerde’ projesi kapsamında sergilemiştir.(URL-1)

Sanatçıların çıkmaza düştüğü bu sıkıntılı dönemden çıkabilmek için kurumlar ve sanatçılar inanılmaz çabalar göstererek eserlerin izleyiciye sunumu konusunda akla gelmeyecek yollar deneyerek farklı alternatifler geliştirmeye devam etmişlerdir. Bu düşüncelerle hareket eden uluslararası sanatçı programıyla Hırvatistan’ın Zagreb şehrinde bulunan sanatçılar pandemi sürecinde eserlerini sergilemenin çok farklı bir yolunu bulmuşlardır. Bunlardan biri olan sanatçı Ekaterina Muromsteva, ülkede karantina ilan edildikten sonra kiralık dairelerinde her hafta değiştirdiği eserlerle balkonunda sergi açmış ve yarattığı bu sergi mekanına da ‘Balkon Galerisi’ ismini vermiştir. Muromsteva, ‘Sahipleriyle ve diğer insanlarla yürüyen köpeklerin portresi’, ‘Karantina kıyafeti’, ‘Kuşlar için’ ve ‘Çizim kâğıdı bittiğinde tuvalete sahip olursunuz’ isimlerini verdiği bir dizi sergi gerçekleştirmiştir. Sanatçı karantina sonrasında da balkon galeride sergiler açmaya devam edeceğini ve diğer sanatçıları da buna destek vermeye çağıracağını belirtmiştir.(URL-5) Polonyalı bir başka sanatçı Jolanta Nowaczyk, Zagreb

sokaklarından topladığı kumaş parçalarıyla üzerinde New Normal (Yeni Normal) yazısı bulunan bir bayrak asarak balkon galerisine katkıda bulunmuştur. Sanatçı yaptığı bu kavramsal çalışma ile ‘Yeni Normal’ sloganı ile, geçmiş ve gelecek algımızı sorguladığını ve önceki krizlerin bizim için normal olup olmadığı sorusunu sordurduğunu belirtmiştir (Nowaczyk, 2020)

Müzelerin, galerilerin ve birçok sergi mekanının kapalı olduğu ve arşivlerini online olarak gösterime sunduğu bir dönemde sanatçılar da yukarıda olduğu gibi kendi sergileme çözümlerini ortaya koymak için alternatifler geliştirmeliler. Üretim yapan sanatçının eserlerini fiziksel kapalı bir mekândan alıp sokak sanatları çerçevesinde değerlendirip daha sağlıklı, daha özgür ve bağımsız bir şekilde izleyiciye sunması adına AVM’lerin geniş ve havadar orta kısımlarını değerlendirmesi, insanların sanattan kopmaması ve bu gibi etkinliklere daha kolay ulaşması adına değerlendirmeye alınabilir. AVM’ler sanatın farklı bir alanı olan sinema kültürü ile işlev gördüğünde ise AVM’lerin olumsuz yönlerinin de olduğu gerçeği gün yüzüne çıkabilmektedir. Şöyleki; AVM’ler, hem alış-veriş hem yeme-içme kültürü hem de sinema kültürünü bir arada insanlara aynı mekanda sunmalarından dolayı insanlara daha cazip gelmektedir. Kışın karından yağmurundan, yazın sıcağından neminden muzdarip olan izleyici bu durumda sokaktaki sinemaları çok da tercih etmemektedir. Aynı mekanda kalıp hem yemeğini yiyip, hem alış-veriş yapıp hem de eğlencesi olan sinemayı izlerken kış ve yaz aylarının olumsuz hava koşullarından etkilenmeden klimalı ve sağlıklı ortamlarda bulunmak daha cazip gelmektedir. Bu durumda sokak arasında ayakta kalmaya çalışan sinema, zincir AVM salonları ve aynı ellerden çıkan gişe filmlerinin hakimiyetiyle bir hayalete dönüşüyor. Sokağa açılan bağımsız sinemalar AVM’lere yenik düşüp birbir kapanırken, bağımsız filmlerin bu koşullarda izleyicisiyle buluşması günden güne zorlaşıyor. (URL-2) Bu da günümüzde ve özellikle salgın gibi olağan dışı durumlarda AVM’leri, sinemaların ve sanatın yeni mekanı olduğu gerçeğini açıkça ortaya koyuyor.

Sanat alanında pandemi döneminin başlangıcı olan 2019 yılından bu yana olumsuzluklar yaşansa da Küresel Kovid-19 salgını sırasında sanat, kamu nezdinde en büyük birleştirici ve iyileştirici güçlerden biri olarak güçlü bir şekilde ayakta kalmayı başardı. Çeşitli gazeteler, sanat dergileri, sanat evleri ve üniversitelerin güzel sanatlarla ilgili bölümleri dijital platformlarda sanatsal faaliyetler düzenleyerek çocuklar, gençler ve yetişkinlerin sanat adına nitelikli vakit geçirmesine yardımcı oldu. Sanat yapanlar bunu ancak dijital ortamlarda ve gazete, dergi gibi araçlarla sanatseverlerin ayağına götürebildiler. Şimdi ise yine sanatı toplumun ayağına getirmek için, sosyal mesafeyi koruma ve geniş mekanlar yaratma adına AVM’ler gündeme alınmalı ve onlarla işbirliği yapılmalıdır. Sinema sektöründe olduğu gibi sanat alanında da alışveriş kültürü, yeme içme kültürü ve sanat bir arada izleyiciyle daha geniş kapsamda halkla buluşturulmalıdır.

“Alışveriş merkezleriyle ilgili hazırlanan yeni yasa tasarısında sanat galerisi açma zorunluluğu 2010’larda alınan bir kararla zaten hayata geçirilmişti” (URL-3) denebilir. Burada bahse konu olan pandemi süreci ve benzeri olağandışı durumlarda sanatın, sanatsever ve izleyicinin sanattan kopma olayıdır. AVM’lerde sanat galerisi açılması durumunda, dışarıdaki galeriden pek de bir farkı olmayacaktır. Dışarıdaki galerinin yaklaşık 100-200 metre kare ölçülerinde olduğunu varsayarsak AVM’lerdeki galerinin büyüklüğü belki bundan biraz daha (100-150 metre kare) fazla olacaktır. Burada söz konusu olan dükkan büyüklüğünde sanat galerisi değil, AVM’lerin tamamı üzerinde dükkanların dışında kalan orta bölümleridir. Buralarda kolonların önüne, köşe başlarına konacak her eser arasında en az 5 metreden fazla mesafe olacaktır. Herhangi bir mağazaya alış-verişe gelen müşteri davetli olmadığı halde bu eserleri inceleme şansı bulacaktır.

Biraz daha ilgili olanlar alış-verişi bitirdikten sonra yanındakine; “hadi şunlara bir bakalım” deyip belki de bütün sergiyi gezecektir. Yemek yemeğe AVM’ye gelen müşteri aynı şekilde bu arada bir resim sergisi veya heykel sergisi ya da öğrencilerin yılsonu sergilerini de gezmiş olacaktır.

Kamusal Alan İçinde Sanatsal Üretimlerin İzleyiciye Ulaştırılması

Kamusal sanat, müze ve galeriler gibi geleneksel ortamlar dışında açıkça erişilebilir yerler için, toplumsal ve bağlamsal sanat uygulamaları da dahil olmak üzere kalıcı veya geçici sanat eserlerini işaret eden bir terimdir (Kwon, 2004). Kamusal sanatı diğer sanat türlerinden ayıran en önemli etmen, kamusal sanatın toplumla iletişiminin diğer sanat türlerinden daha hızlı olması ve daha fazla kişiye ulaşabilmesidir. Kamusal sanatın, diğer sanat türleri gibi bir mesajı veya anlatmak istediği bir kaygısı olduğu düşünülürse topluma hızlı şekilde ulaşması önem kazanmaktadır (Çil, 2010).

Kuzey ülkeleri ve İngiltere gibi sosyal refahı yüksek ülkelerin eğitim, sağlık, sanat ve kültür alanlarında yatay bir erişilebilirlik yaratma çabasının bir sonucunda ortaya çıkmıştır. Eğitim kurumları, hastaneler, bakım evlerinin yanında büyük mağazaların, restoranların, sinema ile tiyatro salonları ve kongre ve kültür merkezleri gibi kamunun ortak kullandığı açık veya kapalı alanlar sanat ve kültürün topluma ulaştığı yerler olarak sanat projelerinin yukarıdan aşağıya devlet ve özel sektör eliyle uygulanma alanları olarak topluma lanse edilebilir. (URL-4)

Sanat yapanların ve sanat yapıtlarının geleneksel olanla bağlarını kopararak galeri ve sanat evlerinden ayrılması ve bunun yerine kamusal alanları tercih etmesi pandemiden önce başvuru yöntemlerinden biriydi. Ancak eserlerin güvenliğinin sağlanması konusunda ve galerilerde ve sanat evlerinde olan sergi gezme adabının ve kurallarının kamusal alanda uygulanabilirlik oranının düşük olması söz konusu kamusal alanların çok fazla tercih edilmemesine neden olmuştu. Yaşanan teknolojik gelişmelerle birlikte günümüzde daha fazla izleyiciye ulaşma çabaları ile sanatçı sayısının artması ve buna pandeminin yarattığı zorunluluk hallerinin de eklenmesi, sunum için bu ve benzeri alternatifler yaratmayı zorunlu kılmıştır. “Çağdaş sanatın en önemli açılımlarından birinin de, yapıtın galerilerde alınıp satılan bir meta olmanın ötesine geçmiş olmasıdır. Güncel sanat pratiklerinin, yapıtın da izleyicinin de biçimsel olarak tanımlanmamasının ve bir araya gelme alanı olarak kamusal alan kavrayışının da aynı şekilde maddi niteliklerden arındığını ve genişletildiğini de görmek mümkündür” (Sheilk, 2005: 80). Bu açıdan bakıldığında günümüzde kamusal alanda sanat eserleri sunmak, evrensel bir kavrayışla sosyal ve kültürel bir gösterge olarak varlık kazanmaktadır. Kamu alanlarının sergi mekanlarına dönüşmesi eserlerinin kavramsal alt yapısı gereği olarak bir zorunluluk olarak düşünülebilir. Dünyanın birçok büyük kentinde kamusal alanlar, çağdaş sanatçılar için yıllardır sanat platformu olarak işlev görmektedir. Bundan sonraki süreçte de sanatçı sayısındaki artışa paralel seyreden eser sayısındaki artış ve bunun tam aksi istikamette gelişme gösteren yetersiz sayıdaki galeri ve sanat evi sayısı sunuma yönelik talebi karşılama konusunda yetersiz kalacaktır. Bu durumda gelecekte kapalı sanat mekanlarının yetersizliğine bağlı olarak kamusal alanın tümüne yayılma eğilimi göstermesi kaçınılmaz olacaktır.

AVM’lerin Dışında Başka Alternatiflerin Aranması

COVID-19 pandemisinin Türkiye’de görülmeye başladığı tarihten itibaren sanatseverlerin sanat evlerinden, galerilerden ve sanat üreten mekanlardan uzak kalmaya başladığı ilgili herkes tarafından zaten bilinmektedir. Dolayısıyla pek çok belirsizliği içinde barındıran bu süreç, en

temel özelliklerinden biri insanları kamusal alanlarda bir araya getirmek olan kültür-sanat dünyasının da olumsuz anlamda derinden etkilenmesine neden oldu. Bu süreçte bağımsız sanatçılardan tasarımcılara kültür-sanatın üretimine ve yaygınlaşmasına katkıda bulunan pek çok kişi ve kurum faaliyetlerini uzun bir süre ertelemek veya iptal etmek zorunda kaldı. Bu araştırma çalışması şu an içinde bulunduğumuz pandeminin etkilerini sanat-sanatçı ve izleyici üçgeninde ele alarak buna çözüm üretme adına alternatifler ortaya koymayı amaçlamıştır. Bu durumu daha anlaşılır kılmak için günümüz iletişim teknolojilerinin ve sokak sanatının sanatı nasıl şekillendirdiğinden bahsedilerek pandemi sürecinde sanatçıların kendilerini ifade etme formları örneklendirilmiş ve bu örneklerden yola çıkılarak sanatçıların, izleyici ve ziyaretçileriyle kesintisiz etkileşim için dijital platformların dışında sokak sanatları konsepti içinde AVM'lerin yanında büyük mağazaların ve büyük restoranların uygun köşelerinde, kolon önlerinde ve orta kısımlarında, sinema salonlarının suare bölümlerinde ve daha bir çok mekanda yeni alanlar yaratılması tartışılmalıdır. Bu alanların olumlu-olumsuz yönleri tek tek ele alındığında;

AVM'ler: Çok büyük alanlara sahip olmalarından ötürü pandemi ve benzeri sıkıntılı dönemlerde ilk akla gelen mekanlar olarak AVM'ler değerlendirilebilir. Bu mekanlarda geniş orta bölümlerin bulunması sosyal mesafenin korunması adına büyük avantaj sağlar. Ayrıca insanların bir birine temas etmeden, ağız ve vücut kokularına muhatap olmadan sağlıklı sergi gezmesine imkan tanır. Sanatçı açısından değerlendirildiğinde ise, bu geniş mekan sanatçının eserlerini çok rahat bir şekilde sergilemesine katkı sağlar. Olumsuz yönüne ele aldığımızda, çok geniş mekanlarda eserlerin güvenliğinin sağlanmasında büyük problemler yaşanabilir. Eserleri çok büyük meblağlarda alıcı bulan sanatçılar, böyle bir mekanda sergi açma konusuna çok sıcak bakmayabilirler.

Büyük Mağazalar: Çok büyük mağazalar da aynı şekilde AVM'ler gibi geniş alanlara sahip mekanlardır. Bu mağazalara alış veriş için gelen müşteriler de AVM'ler kadar olmasa da geniş mekanlarda hem alış veriş yapma hem de sergi gezme imkanına kavuşabilirler.

Sinema Salonları: Bu salonlar da diğer salonlarda olduğu gibi geniş mekanlara sahip olmalarından ötürü izleyicinin rahat sergi gezmesine katkı sağlayabilir. Sinema salonlarının sağladığı avantajlar film başlamadan önceki süre ile verilen kısa aralardır. Sinema salonlarının müşterilerinin yaklaşık her iki saatte bir değişmesi bu salonların en büyük avantajı olarak kabul edilebilir. Bu salonun dezavantajı yok denecek kadar azdır.

Büyük Restoranlar: Sergi mekanı olarak kullanılması anlamında değerlendirilebilecek bir başka mekan olarak büyük restoranlar da düşünülebilir. Buralara yeme içme amacıyla gelen izleyicilere sergi gezme imkanı yaratılabilir. Restoranların en büyük dezavantajı ise bu mekanın mutfağında yanan mangaldan çıkan dumandan ibarettir. Bu da eserlere zarar vermesi açısından hiç de küçümsenmeyecek bir dezavantajdır.

Bunun yanında farklı mekanların ortaya atılması ve normalleşmenin yaşanması durumunda ise faaliyetlerini sürdürebilecekleri yeni koşullar ve düzenlemeler üzerinde sanatsal üretimlerin izleyiciyle buluşmasını sağlama adına alternatifler değerlendirilerek sanatçıların ortaya koydukları çözümlere yer verilmelidir.

Amaç:

Müzelerin, galerilerin ve birçok sergi mekanının kapalı olduğu ve arşivlerini online olarak gösterime sunduğu bir dönemde sanatçılar da kendi sergileme çözümlerini ortaya koymak için alternatifler geliştirmeliler. Üretim yapan sanatçılar eserlerini fiziksel kapalı bir mekândan alıp sokak sanatları çerçevesinde değerlendirip daha sağlıklı, daha özgür ve bağımsız bir şekilde izleyiciye sunması adına AVM'lerin geniş ve havadar orta kısımlarını değerlendirmesi, AVM'lerin yanında büyük mağazaların, ve büyük restoranların uygun köşelerinde, kolon önlerinde ve orta kısımlarında, sinema salonlarının suare bölümlerinde ve daha bir çok mekanlarda yeni alanlar yaratılması tartışılıp, insanların sanattan kopmaması ve bu gibi etkinliklere daha kolay ulaşması adına değerlendirmeye alınabilir. İzleyici ve ziyaretçileriyle kesintisiz etkileşim için dijital platformların dışında sokak sanatları konsepti içinde daha sağlıklı, daha özgür, daha bağımsız ve en önemlisi sosyal mesafenin rahatlıkla korunacağı kamusal alan olarak tanımlanan mekanların kullanımı ve alternatif mekanların belirlenmesi ile toplumun eski alışkanlıklarından vaz geçerek pandemi sürecinde ortaya çıkan kamusal alanda sergi gezme alışkanlığının topluma kazandırılması için tüm sanat camiasının ortak hareket etmesi sağlanmalıdır. Sanatı toplumun ayağına getirmek için, sosyal mesafeyi koruma ve geniş mekanlar yaratma adına AVM'ler ile büyük mağazaların, büyük restoranların ve sinema salonlarının suare bölümlerinin kolon önleri, orta kısımları ve diğer uygun köşeleri belirlenerek gündeme alınması ve işletmecilerle işbirliği yapılması, sonuç itibarıyla yapılan bu araştırma çalışması ile sinema sektöründe olduğu gibi alış-veriş kültürü, yeme-içme kültürü ve sanatın bir arada izleyiciyle daha geniş kapsamda halkla buluşturulması amaçlanmaktadır.

Yöntem:

Bu araştırma çalışmasında, üretim yapan sanatçının eserlerini fiziksel kapalı bir mekândan alıp sokak sanatları çerçevesinde değerlendirip sosyal mesafenin korunduğu daha sağlıklı, daha özgür ve bağımsız bir şekilde izleyiciye sunması adına AVM'lerin, sinemaların ve büyük alış-veriş mağazalarının uygun olan köşe ve geniş, havadar orta kısımlarını değerlendirmesi, insanların sanattan kopmaması ve bu gibi etkinliklere daha kolay ulaşması adına değerlendirmeye alınması amacıyla gerçekleştirilmiştir. Nitel araştırma yöntemiyle gerçekleştirilen bu çalışma, ülkemizin çeşitli yerlerinde çalışan on sanatçı ile yürütülmüştür. Çalışma grubunun belirlenmesinde ölçüt örnekleme ve elverişli örnekleme yöntemleri seçilmiştir. "Durum Çalışması" modelinin kullanıldığı bu araştırma verileri mümkün olduğunca yüz-yüze, bunun mümkün olmadığı durumlarda online görüşme formu yoluyla elde edilmiştir. 7 açık uçlu sorudan toplanan görüşme kayıtları ham halleriyle yazıya aktarılmış ve içerik analizine tabi tutulmuştur.

Çalışma Grubu

Araştırmanın temelini teşkil eden çalışma grubunu; ülkemizin muhtelif yerlerinde sanat adına faaliyet gösteren, Sanat üretme ve sergileme konusu ile iştigal olan 3'ü sanatçı ve 7'si sanatçı-öğretim üyesi olmak üzere 10 katılımcı oluşturmaktadır.

Verilerin Toplanması

Günümüzde iletişim teknolojilerinin göstermiş olduğu olağanüstü gelişmeler sanatı ve sanatçıyı da etkisi altına alarak bu alanda muazzam gelişmelerin yaşanmasına öncülük etmiştir. Ne var ki, Pandemi sürecinin yaşanmasıyla herşeyde olduğu gibi sanat alanında ve bu alanda üretilen sanat

eserlerinin sergilenmesi ve buna bağlı olarak sanatçıların kendilerini ifade etmelerinde de büyük sıkıntılar yaşanmasına vesile olmuştur. Pandemi ve benzer olağandışı dönemlerde izleyici ve ziyaretçileriyle kesintisiz etkileşim için dijital platformların dışında sokak sanatları konsepti içinde insanların yakın temas kurmadan daha sağlıklı, daha özgür, daha bağımsız ve sosyal mesafenin rahatlıkla korunacağı kamusal alan olarak tanımlanan AVM, sinema salonu ile büyük mağazalar ve restoranların geniş mekanlarında rahat bir şekilde izleyiciye sunulması ve bu doğrultuda yeni alanlar yaratılması ve farklı alternatif arama yolları denenmiştir.

Verilerin Analizi

Araştırmanın temelini oluşturan çalışma grubundaki sanatçı ve sanatçı-öğretim üyeleriyle ülkemizin muhtelif yerlerinde bulunan atölyelerinde ve online yapılan görüşmelerde birçok sorun sığağı sığağına tespit edilmiştir. Şöyle ki; pandeminin başladığı ve ülkemizi tamamen kaosa sürüklediği dönemlerde söz konusu sanatçı ve sanatçı öğretim üyesinin atölyelerine yapılan kısa süreli ziyaretlerde, sanatçıların, yaptıkları eserlerin yoğun bir şekilde biriktiğinden bahsedilmişti. Bu süreçte sanat galerilerinden sergi günü için bir program beklediklerini dile getirmişlerdi. Her geçen gün dünyada ve ülkemizde pandeminin hızlı bir şekilde yayılarak etki alanını genişletmesi galerilerin ileriye net görememesine bağlı olarak program oluşturamamasına neden oldu. Sanatçılar da bu süreci avantaja dönüştürebilmek için daha fazla çalışmak ve eser üretmek durumunda kaldılar. Yapılan bu görüşmeler ile ucu açık sorularda belirlenen temalar doğrultusunda verilen cevaplar göz önünde bulundurularak elde edilen verilerin detaylı analiz edilmesi sonucu; şu kaniya varılmıştır: sanatçıların, izleyici ve ziyaretçileriyle kesintisiz etkileşim için dijital platformların dışında sokak sanatları konsepti içinde daha sağlıklı, daha özgür, daha bağımsız ve en önemlisi insanların birbirleriyle yakın temas kurmadan sosyal mesafenin rahatlıkla korunabileceği kamusal alan olarak tanımlanan AVM, sinema salonu ile büyük mağazaların geniş mekanlarında rahat bir şekilde izleyiciye sunulması ve bu doğrultuda yeni alanlar yaratılması bu dönemde sanat, sanat eseri sunumu ve izleyici açısından büyük kazanım olacaktır.

Bulgular ve Yorum

Bu bölümde, araştırmaya esas teşkil eden amaç doğrultusunda cevap aranan araştırmaya ilişkin konular içerisindeki sorunlar belirlenerek durum tespiti yapılmış, araştırmaya tabi tutulan sanatçı ve öğretim üyesi sanatçılarla pandemi döneminde yüz yüze görüşme imkanı sağlanmaya çalışılmış bunun olmadığı durumlarda online görüşme ortamı yaratılmış söz konusu görüşmeler sonucu elde edilen bulgulara ve yorumlara yer verilmiştir. Ayrıca bilgi alış-verişinin daha güvenilir olması ve alınan bilgilerin teyit edilmesi için de telefonla iletişime geçilmiştir. Pandemi öncesindeki olumlu hava ve kolaylıklar ile pandemi sürecinde yaşanan olumsuzluklar karşılaştırılarak yaşanan süreç ve sonrasında yaşanabilecek vehametinin varsayımlar arasında değerlendirilmesi üzerinde özellikle durulmuştur. İzleyici ve ziyaretçileriyle kesintisiz etkileşim için dijital platformların dışında sokak sanatları konsepti içinde daha sağlıklı, daha özgür, daha bağımsız ve en önemlisi sosyal mesafenin rahatlıkla korunacağı kamusal alan olarak tanımlanan mekanların kullanımı ve alternatif mekanların belirlenmesi ile toplumun eski alışkanlıklarından vaz geçerek pandemi sürecinde ortaya çıkan kamusal alanda sergi gezme alışkanlığının topluma kazandırılması konularında açık uçlu sorular ile bu sorulara verdikleri cevaplar ve değerleri aşağıdaki tablolarda gösterilmiştir.

Tablo 1-Pandemi dönemini yaşayan sanatçılar *bu dönemin olumsuzluklarından en fazla etkilenen kesimlerin başında eğitim camiası ile birlikte sanayi ve ticari kesim ve sanat camiası olduğunu dile getirmişler.* O dönemi yaşamış bir sanatçı olarak bu görüşlere katılıyor musunuz?

	f	%
() Katılıyorum	10	100
() Katılmıyorum	-	-
() Fikrim Yok	-	-

Tablo 2-Pandemi dönemi *her şeyimizi elimizden aldı. Öyle ki bırakın dışarı çıkmayı ve insanlarla iletişim kurmayı bu dönemde tam bir paranoyak olduk ve sağlıklı hiçbir şey düşünemez olduk,* düşüncesine katılıyor musunuz?

	f	%
() Katılıyorum	10	100
() Katılmıyorum	-	-
() Fikrim Yok	-	-

Tablo 3-*Bu sıkıntılı pandemi döneminde sanatın galerilerden ve sanat evlerinden dışarı çıkması ve kamusal alana yayılması sanatseverler için büyük bir kazanımdır,* düşüncesine katılıyor musunuz?

	f	%
() Katılıyorum	10	100
() Katılmıyorum	-	-
() Fikrim Yok	-	-

Tablo 4-*Yaşanan teknolojik gelişmelerle birlikte günümüzde daha fazla izleyiciye ulaşma çabaları ile sanatçı sayısının artması ve buna pandeminin yarattığı zorunluluk hallerinin de eklenmesi, sunum için bu ve benzeri alternatifler yaratmayı zorunlu kılmıştır.* Düşüncesine katılıyor musunuz?

	f	%
() Katılıyorum	10	100
() Katılmıyorum	-	-
() Fikrim Yok	-	-

Tablo 5-*Dünyanın birçok büyük kentinde kamusal alanlar, çağdaş sanatçılar için yıllardır sanat platformu olarak işlev görmektedir. Ülkemizde sanat eserlerini sunmak için kamusal alanlar yeterince kullanılıyor mu?*

	f	%
() Katılıyorum	6	60
() Katılmıyorum	4	40
() Fikrim Yok	-	-

Tablo 6-*Sokağa açılma ve kamusal alanı kullanma adına AVM, sinema ve büyük mağazaların uygun bölümlerinin pandemi döneminde yoğun bir şekilde kullanımı, sanata ilgisi olsun olmasın büyük bir kesimi sanatla buluşturacağı yadsınamaz bir gerçektir. Galeriye gitme, sergi gezme alışkanlığı pek fazla olmayan bir toplumun pandemi sürecinde ortaya çıkan kamusal alanda sergi gezme alışkanlığının topluma kazandırılması pandemi sonrasında da bir alışkanlık yapar ve bu alışkanlık pandemi sonrasında artarak devam eder, deniyor. Bu görüşe katılıyor musunuz?*

	f	%
() Katılıyorum	7	70
() Katılmıyorum	3	30
() Fikrim Yok	-	-

Tablo 7-*Günümüz insanı giderek kendine yabancılaşmış buna bağlı olarak doğadan uzaklaşmış ve kendinin de hoşnut olmadığı tamamen yapay bir yaşam biçimi ile adeta kuşatılmış durumdadır. Bundan kurtulabilmek özellikle bireylerin metropollerde beton duvarlar arkasına hapsedilmiş kitleler halindeki yaşam biçimlerinin değiştirilebilmesi ve duyarlılıklarını, farkındalıklarını yeniden kazanabilmesi sanatın, sanatsal üretimlerin günlük yaşama ve yaşam alanlarına girmesi ile mümkün olacaktır, düşüncesi pandemi sonrasında sıkça gündeme gelen görüşlerdir. Bu görüşlere katılıyor musunuz?*

	f	%
() Katılıyorum	9	90
() Katılmıyorum	-	-
() Fikrim Yok	1	10

Pandemi dönemini yaşayan ve araştırmanın örneklem grubunu oluşturan 10 sanatçı öğretim üyesi ve sanatçı ile yapılan görüşme sonucunda pandemi döneminde sanat camiasının ve sanatçıların *bu dönemin olumsuzluklarından en fazla etkilenen kesimlerin başında geldiği* konusunda tüm katılımcılar hemfikir olmuşlardır. Yine katılımcıların hepsi *bu dönemde tam bir paranoyak olduk ve sağlıklı hiçbir şey düşünemez olduk*, düşüncesine katıldıklarını dile getirmişlerdir. *Bu sıkıntılı pandemi döneminde sanatın galerilerden ve sanat evlerinden dışarı çıkması ve kamusal alana yayılması sanat severler için büyük bir kazanımdır düşüncesi* yine eksiksiz bir şekilde tüm katılımcıların ortak düşüncesi olmuştur. *Pandeminin yarattığı zorunluluk halleri ile sanat camiasındaki gelişmelere bağlı sanatçı ve sanat eserindeki artış, sunum için alternatifler yaratmayı zorunlu kılmıştır düşüncesi* tüm katılımcılar tarafından benimsenen ortak görüş olmuştur. *Dünyanın birçok büyük kentinde kamusal alanlar, çağdaş*

sanatçılar için yıllardır sanat platformu olarak işlev görmektedir. Ülkemizde sanat eserlerini sunmak için kamusal alanlar yeterince kullanılıyor mu? Sorusuna 10 katılımcıdan 6'sı *evet* derken 4 sanatçı *kısmen* cevabı vermişlerdir. *Sokağa açılma ve kamusal alanı kullanma adına AVM, sinema ve büyük mağazaların uygun bölümlerinin pandemi döneminde yoğun bir şekilde kullanımı, sanata ilgisi olsun olmasın büyük bir kesimi sanatla buluşturacağı yadsınamaz bir gerçektir. Galeriyeye gitme, sergi gezme alışkanlığı pek fazla olmayan bir toplumun pandemi sürecinde ortaya çıkan kamusal alanda sergi gezme alışkanlığının topluma kazandırılması pandemi sonrasında da bir alışkanlık yapar ve bu alışkanlık pandemi sonrasında artarak devam eder, düşüncesini 7 sanatçı benimserken geriye kalan 3 sanatçı da biraz çekimser bir ifadeyle olabilir demişlerdir. Günümüz insanı giderek kendine yabancılaşmış buna bağlı olarak doğadan uzaklaşmış ve kendinin de hoşnut olmadığı tamamen yapay bir yaşam biçimi ile adeta kuşatılmış durumdadır. Bundan kurtulabilmek özellikle bireylerin metropollerde beton duvarlar arkasına hapsedilmiş kitleler halindeki yaşam biçimlerinin değiştirilebilmesi ve duyarlılıklarını, farkındalıklarını yeniden kazanabilmesi sanatın, sanatsal üretimlerin günlük yaşama ve yaşam alanlarına girmesi ile mümkün olacaktır, düşüncesi pandemi sonrasında sıkça gündeme gelen görüşlerdir. Bu düşünceye katılımcıların 9'u *katılıyorum* derken sadece bir katılımcı, anlaşılmayan bir nedenle *fikrim yok* demiştir.*

Yukarıda ucu açık sorulara katılımcıların verdiği cevaplar incelenerek konuyla ilgili bulgular elde edilmeye çalışılmıştır. Söz konusu açık uçlu sorulardan araştırmanın amacını ve hedefini ortaya koyması bağlamında iki sorunun ön plana çıktığı gözlemlenmiş, bu sorular irdelenmiş ve sonuç elde edilmeye çalışılmıştır. Bu sorulardan “ *bu dönemde tam bir paranoyak olduk dolayısıyla sağlıklı hiçbir şey düşünemeyiz olduk*” ve “*pandemi döneminde sanat camiasının ve sanatçıların bu dönemin olumsuzluklarından en fazla etkilenen kesimlerin başında geldiği*” düşüncelerine tüm sanatçıların *katılıyorum* cevabı vermesi ile *Sanatın galerilerden ve sanat evlerinden dışarı çıkması ve kamusal alana yayılması pandemi ve benzer olağandışı dönemlerde sunum için alternatifler yaratmayı zorunlu kılması* araştırmanın sonucunu özetlemesi açısından önemli bulgular olarak kabul edilebilir

SONUÇ

Günümüzde tüm dünyayı etkisi altına alan COVID-19 salgını ile birlikte pandemi kavramı her yönüyle gündemimizin en önemli konusu olmaya başladı. Tüm dünyanın sağlığını etkileyen bulaşıcı hastalıklar için kullanılan pandemi ile normal dediğimiz günlük yaşam rutinlerimiz aniden anormal bir hal almaya başladı. Salgının etkilerinden korunmak ve sağlık sistemi üzerindeki yükü hafifletmek ve en önemlisi insanları bu salgından koruyarak bir şekilde psikolojilerini de rahatlatmak amacıyla ülkeler hızla karantina kararı aldılar. Bu bireysel ve kimi zaman zorunlu karantina şartlarından hizmet üreten tüm sektörler payını aldı. Üretim kaybı ve ödeme zorluğu yaşayan işletmelerin içine düştüğü çıkmaza bağlı bozulan ülke ekonomileri, artan işsizlik oranları ve bu olağanüstü sürecin ne zaman biteceğine dair yaşanan belirsizlik ve kaos ile birlikte artan psikolojik baskılar tüm toplumu kökten etkilemeye başladı. Bu süreçte galerilerin, sanat evlerinin, müzelerin ve her türlü kültürel faaliyetlerin izleyiciyle bulunduğu mekanlar ile sanatçı arasına da zorunlu sosyal mesafe girmeye başladı. Toplumda yaşayan bireylerin metropollerde beton duvarlar arkasına hapsedilmiş kitleler halindeki yaşam biçimlerinin değiştirilebilmesi ve duyarlılıklarını, farkındalıklarını yeniden kazanabilmesi sanatın, sanatsal üretimlerin günlük yaşama ve yaşam alanlarına girmesi ile mümkün olacaktır. Günümüzde müzeler, sanat galerileri ve sanat evleri ne yazık ki kokteyl salonlarına

dönüştürülerek belli bir kesime hitap eder duruma getirilmiş, pandemiyle bu alan daha da daraltılmış veya tamamen ortadan kaldırılmış bir vaziyet almış durumdadır.

Müzelerin, galerilerin ve birçok sergi mekanının kapalı olduğu ve arşivlerini online olarak gösterime sunduğu Pandemi ve benzer olağandışı dönemlerde izleyici ve ziyaretçileriyle kesintisiz etkileşim için sanatçılar da kendi sergileme çözümlerini ortaya koymuşlardır. Bu konuda farklılık yaratan ve dikkat çeken sanatçılardan biri de Tuğberk Selçuk olmuştur. Sanatçı geçen yıl düzenlemeyi düşündüğü sergi, Covid-19 sebebiyle ertelenince çalışmalarını pandemi sürecinde ‘Sadece Eczanelerde’ projesi kapsamında, daha çok mekâna özgü kavramsal heykel ve resimlerini sergileme imkânı bulmuştur.

Bir başka sanatçı Ekaterina Muromsteva, ülkede karantina ilan edildikten sonra kiralık dairesinde her hafta değiştirdiği eserlerle balkonunda sergi açmış ve yarattığı bu sergi mekanına da ‘Balkon Galerisi’ ismini vermiş ve bu konuda farklılık yaratmıştır.

Günümüz iletişim teknolojilerinin ve sokak sanatının sanatı nasıl şekillendirdiği göz önünde bulundurularak pandemi sürecinde sanat ürünlerinin izleyiciyle buluşması adına yapılan eylemler ve sanatçıların kendilerini ifade etme formları yukarıda detaylı olarak ele alınmış ve bunun örnek teşkil etmesi için olağanüstü çaba gösterilmiştir. Bu örneklerden yola çıkılarak sanatçıların, izleyici ve ziyaretçileriyle kesintisiz etkileşim için dijital platformların dışında sokak sanatları konsepti içinde daha sağlıklı, daha özgür, daha bağımsız ve en önemlisi sosyal mesafenin rahatlıkla korunacağı kamusal alan olarak tanımlanan AVM, sinema salonu ile büyük mağazaların geniş mekanlarının olumlu ve olumsuz yönleri tek tek ele alınarak rahat bir şekilde izleyiciye sunulması ve bu doğrultuda yeni alanlar yaratılması alternatifler arasında değerlendirilmelidir.

Geçmişte Pandemi öncesi düzenlenen sanatsal etkinliklere davet edildiğinde veya basından duyduğunda katılabilen izleyici bunların olmaması durumunda düzenlenen sergiden pek de haberi olmuyordu ve dolayısıyla katılamıyordu. Ne var ki, herhangi bir mağazaya alış-verişe gelen veya AVM’deki restoranlarda yemek yemeye gelen müşteri, bu mekanda sergi düzenlenmesi durumunda davetli olmadığı halde bu sergiyi gezme ve eserleri inceleme şansı bulacaktır. Sokak aralarında bulunan sinemalarda film izlemeye gelen izleyici içinde durum aynı. Bu mekanlarda sergi düzenlenmesi durumunda, izleyici film izlerken hiç hesapta yokken bir de sergi gezmiş olacaktır. Aynı şekilde cadde üzerinde bulunan büyük giyim mağazalarında çocuklarına kıyafet almaya gelen anne ve baba, çocuk kabinde kıyafet denerken kendileri mekanda açılan sergide bulunan eserleri inceleme şansına sahip olacaklar. Bu gibi etkinlikler özellikle pandemi ve benzeri olağan dışı durumlarda sanat, sanatçı, sanatsever ve izleyici açısından büyük kazanım olacaktır.

Sanat üretme ve sergileme konusu ile iştigal olan ve araştırmanın katılımcı kısmını oluşturan sanatçı öğretim üyesi ve sanatçılarla yapılan gerek yüz yüze gerekse dijital ortamlardaki görüşmelerde, her birinin görüşleri ayrı ayrı değerlendirilmiş ve sokak sanatının farklı bir versiyonu olarak nitelendirilen AVM’lerde, sinema ve büyük mağazalarda sanat konusunda farklı bakış açısına, farklı görüş ve aykırı düşüncelere sahip olmadıkları görülmüştür. Sanatçıların hepsinin pandemi dönemi ve benzeri olağandışı dönemlerde birçok konuda hemfikir oldukları gözlemlenmiştir. Sonuç itibarıyla, sanat yapanların çalışmalarını sokak ortamına taşıma konusuna sıcak baktıklarını, maske-mesafe ve hijyen konularında hassasiyet

gösterilmesi şartıyla ihtiyaç duyulması durumunda bu düşüncede olan bütün kesimlerle iş birliğine açık olduklarını da dile getirmişlerdir.

KAYNAKLAR

- Campbell, P. (2020, 12 Mayıs). This made me smile': our readers' favourite coronavirus street art. Theguardian. Erişim adresi: <https://www.theguardian.com/artanddesign/2020/may/12/readers-favourite-coronavirusstreet-art-laugh-uk-lockdown-houses-roads-shops>
- Çil, H. (2010). *Kamusal alanda heykelin çevreyle ilişkisi ve İzmir* (Yayınlanmamış Doktora Tezi, DEÜ Eğitim Bilimleri Enstitüsü)
- Ece, Ö. (2020), Pandemi Sırasında ve Sonrasında Kültür-Sanat, <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1262504>
- Güngör, D. (2021), "Sektör Raporu" Üzerine Metro Türkiye CEO'su Sinem Türlü ile Yapılan Röportaj, Sabah Gazetesi Ekonomi Sayfası, 10.07.2021
- Groys'dan aktaran, Ersöz, Karakulakoğlu, S. ve Demir Askeroğlu, E. (2018). Dijitalleşmenin etkisinde dönüşen sanat ve kuşaklar üzerine bir çalışma. İletişim Kuram ve Araştırma Dergisi, 47, 409-426. Erişim adresi: <https://www.academia.edu/38834293/>
- Kwon, M. (2004). From Site to Community in the New Genre Public Art: The case of. *Culture in Action," One Place After Another: Site-Specific Art and Locational Identity* içinde. Cambridge, Massachusetts and London, UK: The MIT Press.
- Nowaczyk, J. (2020). New Normal [Atık kumaşlardan yerleştirme]. Erişim adresi: <https://balkaninsight.com/2020/05/01/the-new-normal-art-in-pandemic-times>
- Özel Sağlamtimur, Z. (2010). Dijital sanat. Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 10 (3), 213-238. Erişim adresi: https://www.academia.edu/553913/D%C4%B0J%C4%B0TAL_SANAT
- Sheilk, S. (2005), Anstelle der Öffentlichkeit? Oder: Die Welt in Franfmenten, (Kamusal Alanın Yerine Ne mi? Ya da, Parçalardan Oluşan Dünya), Kritik der Kreativiat, yay. Haz. Gerald Raunig ve Ulf Wuggenig, Viyana.
- Whitham, G. ve Pooke, G. (2013). Çağdaş sanatı anlamak (T. Göbekçin, Çev.). İstanbul: Optimist Kitap

İnternet Kaynakları

- URL-1-<https://www.lemanhaber.com/yasam/sanatin-yeni-adresi-eczaneler-h9884.html>, Sanatın yeni adresi eczaneler
- URL-2- <https://avmdesanat.wordpress.com/>
- URL-3-<https://www.milliyet.com.tr/pazar/sanat-galerisi-acan-alisveris-merkezinin-ziyaretci-sayisi-artar-1189821>
- URL-4-<https://www.unlimitedrag.com/post/kamusal-alanda-sanat>
- URL-5- <https://balkaninsight.com/2020/05/01/the-new-normal-art-in-pandemic-times/>
- URL-6-<https://www.artfulliving.com.tr/sanat/salginin-sanat-dunyasina-etkileri-i-20949>